

ZAMOSTIANA

JAKUB ŻYGAWSKI

Mgr
Archiwum Państwowe w Zamościu

NIEZREALIZOWANE PROJEKTY ŚRÓDMIEŚCIA ZAMOŚCIA W XIX I XX WIEKU NA PODSTAWIE ARCHIWALNYCH OPRACOWAŃ KARTOGRAFICZNYCH I PLANISTYCZNYCH

UNACCOMPLISHED DESIGNS FOR ZAMOŚĆ TOWN CENTRE IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES ON THE BASIS OF ARCHIVAL CARTOGRAPHIC AND PLANNING RECORDS

STRESZCZENIE

Artykuł porusza problematykę zagospodarowania przestrzeni obszaru centralnego Zamościa w oparciu o niezrealizowane projekty śródmieścia. Wyjaśnia również genezę formowania jego zasięgu oraz układu przestrzennego, na co wpłynęło funkcjonowanie XIX-wiecznej twierdzy. Już w 1804 r. ordynat Stanisław Kostka Zamoyski planował wyburzyć niszczące fortyfikacje i sprzedać pas gruntów fortecnych pod zabudowę. Zmiana sytuacji na politycznej arenie Europy sprawiła, że Zamość pod rządami carskiej Rosji stał się fortem – miastem zamkniętym, w którym życie cywilne zostało zepchnięte na drugi plan i oddzielone od historycznego centrum kordonem obwodów strategicznym. Dopiero 24 lata po kasacie twierdzy, w 1880 r. powrócono do koncepcji zagospodarowania obszaru pofortecznego w związku z planowanym rozwojem miasta, co jednak spotkało się ze sprzeciwem strony wojskowej – właściciela tych terenów.

Po odzyskaniu niepodległości magistrat wysuwał ambitne projekty realizacji zabudowy na terenie esplanady¹ dawnej twierdzy, co i tym razem napotykało opór władz wojskowych. W wyniku zamiany spornych gruntów pod koniec lat 30. XX w. zaistniała możliwość inwestowania na obszarze fortecnych. Przykładem był uchwalony w 1939 r., pionierski z wielu względów, plan zagospodarowania przestrzennego Zamościa autorstwa Władysława Wiczorkiewicza i Jana Zachwatowicza, w którym autorzy postulowali realizację śródmieścia w oparciu o liniowy układ dwuogniskowy między Starym Miastem a Nową Osadą.

Słowa kluczowe: Zamość, śródmieście, niezrealizowane projekty śródmieścia, plan zagospodarowania przestrzennego, nowe centrum

ABSTRACT

The article raises the issue of zoning of the central area of Zamosc based on downtown unrealized projects. It also explains the genesis of the formation of its range and the spatial layout, which affected the functioning of nineteenth-century fortress. As early as 1804. Entailer Stanisław Kostka Zamoyski planned to demolish the decaying fortifications and sell strip of land fortress for development. Change the situation on the polit-

¹ Esplanada – niezabudowana przestrzeń przed obwodem fortyfikacji umożliwiająca dogodną obserwację przedpola oraz prowadzenie ostrzału.

ical arena of Europe made Zamosc under Tsarist Russia became a fortress – a closed town, where civilian activity have been pushed to the back burner and separated from the historical center of strategic cordoned off the circuit. It was not until 24 years after the dissolution of the fortress, in 1880. returned to the development concept of post-fortress area in connection with the planned development of the city, but this met with opposition the military commission – the owner of the land. After regaining independence, the magistrate put forward ambitious building projects realization in the esplanade² of the formerly fortress, which this time met with the resistance of the military commissions. As a result of the conversion of disputed land in the late 30's the post-fortress area was possible to invest. An example was enacted in 1939, pioneering in many respects, zoning plan Zamosc by Władysław Wieczorkiewicza and Jan Zachwatowicz in which the authors called for implementation of the downtown on the basis of a linear array of bifocal between the old town (Stare Miasto) and the Nowa Osada suburb.

Key words: archival cartography, cartographic elaborations, downtown, the new center of Zamość, spatial planning, Zamość, Zamość downtown

1. WSTĘP

O wyjątkowości Zamościa świadczy fakt, że jest jednym z kilku na świecie renesansowych miast idealnych, które zachowały swój pierwotny układ urbanistyczny. Szachownicowy plan Starego Miasta oparty na prostokątnej siatce ulic, stanowiących osnovę dla bloków zabudowy, zamyka siedmiobok fortyfikacji bastionowych będący kompromisem wobec panujących warunków fizjograficznych. Centrum Zamościa jest obszarem najcenniejszym kulturowo, względem którego od końca lat 30. XX w. warunkuje się planowanie przestrzeni całego miasta. Zespół staromiejski otacza pas terenów zieleni izolujący go od przedmieść, co jest wynikiem dziewiętnastowiecznej rozbudowy twierdzy i wytyczenia w pewnej odległości od murów nowych osiedli podmiejskich. Niekorzystna struktura własnościowa w obrębie gruntów pofortecznych wpłynęła na późne ukształtowanie śródmieścia, ciągnącego się linearnie w kierunku wschodnim oraz charakteryzującego się bardzo nieróżnorodną i chaotyczną zabudową.

Celem niniejszej publikacji jest przedstawienie alternatywnych koncepcji realizacji śródmieścia Zamościa, które z różnych przyczyn nie zostały ukończone.

Każdy z projektów zmieniał znacząco układ przestrzenny miasta względem istniejącego obecnie. Poniżej w porządku chronologicznym przedstawione zostaną syntezy poszczególnych założeń, będące podstawą dla rozważań kolejnych scenariuszy rozwoju.

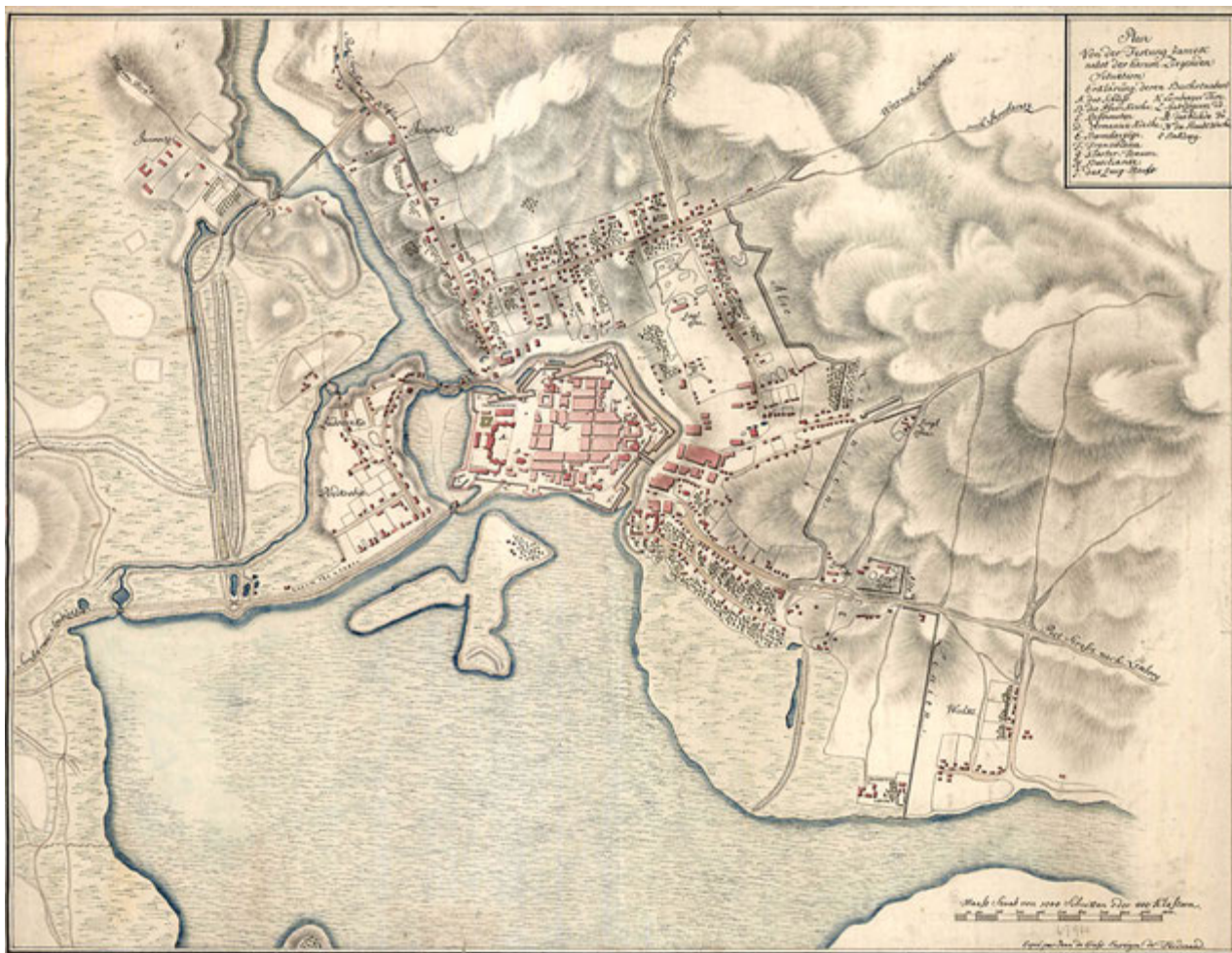
2. PIERWSZA KONCEPCJA ŚRÓDMIEŚCIA W ZAMOŚCIU (1804)

Zamość w zaborze austriackim (1772–1809) pozostawał miastem prywatnym i stolicą dóbr Ordynacji Zamojskiej. Po raz pierwszy w historii uzyskał

również status ważnego ośrodka administracji państwowej, stając się siedzibą władz cyrkularnych. Militarne atrybuty Zamościa były jednak bagatelizowane przez dwór wiedeński. Z uwagi na peryferyjne położenie twierdzy Habsburgowie wykluczali włączenie jej jako ogniwa systemu militarnego cesarstwa. Wyznaczono komisję, która miała doprowadzić do zwrotu urządzeń obronnych ordynatowi wraz zajętymi bądź użytkowanymi przez wojsko nieruchomościami miejskimi należącymi do Zamojskich. 17 września 1804 r. Stanisław Kostka Zamoyski skierował prośbę do monarchy, w której prosił o uznanie fortyfikacji za jego własność prywatną. Była to sytuacja kuriozalna, gdyż ordynat, jako właściciel miasta, był również w posiadaniu murów i bastionów, za które opłacał podatki i musiał dodatkowo utrzymywać je w należyтым stanie z uwagi na ich militarną przydatność. To dodatkowo obciążało i tak nadwątłony przez niekorzystną sytuację gospodarczą budżet latyfundiów. Miasto nie było już tak silnym ośrodkiem gospodarczym, jak w czasach Rzeczypospolitej. Korzystając z patentów cesarskich Zamoyski opracował plan sprowadzenia do Zamościa z głębi Monarchii Habsburskiej nowych osadników, którym zamierzał sprzedać liczący 1500 sążni obwód fortyfikacyjny pod realizację zwartej zabudowy mieszkalnej. Na tym terenie nowi osadnicy mieli wybudować domostwa wykorzystując materiał z rozebranych murów i kazamat oraz gotowe fundamenty z piwnicami³. Po wyburzeniu fortyfikacji planowano scalić zabudowę miasta z przedmieściami (il. 1) oraz poprowadzić nowe drogi dla zatarcia wyznaczonej przez pas urządzeń obronnych granicy między jednostkami osadniczymi. Powodzenie projektu otwierało możliwość ukształtowania się w Zamościu nowoczesnego śródmieścia, co było zjawiskiem postępowym na terytorium dawnej Rzeczypospolitej.

² Esplanade – vacant space in front of the fortifications circuit allows convenient observation of the foreground and conducting firing.

³ B. Sawa, *Przemiany Zamościa 1772–1866*, Zamość 2007, s. 46–47, mps.

1. Zamość z pierwotnymi przedmieściami według stanu z początku XIX w. *Plan Von der Festung Zamosc nebst den herum Liegenden*, skala oryginału ok. 1:7960, Źródło ilustracji wyk. Jean de Crüss, 1823 r. (Österreichisches Staatsarchiv Wien – Kriegsarchiv, GIk – 161)

1. Initial suburbs of Zamosc as at the beginning of the 19th century. *Plan Von der Festung Zamosc nebst den herum Liegenden*, the original plan was made at the scale of ca. 1:7960, prepared by Jean de Crüss, 1823 (Österreichisches Staatsarchiv Wien – Kriegsarchiv, GIk – 161)

W 1808 r. cesarz uznał Stanisława Kostkę Zamoyskiego za prawowitego właściciela fortyfikacji. 10 sierpnia zaplanowano komisyjne przekazanie zespołu obiektów militarych i zajętych przez wojsko nieruchomości. Nie doszło ono jednak do skutku, ponieważ niespodziewanie szybko zmieniono plany wobec Zamościa. Rząd wiedeński nie zamierzał rezygnować z fortecy, zaczął się interesować jej stanem i właściwościami bojowymi z powodu aktywności Napoleona i utworzenia Księstwa Warszawskiego⁴.

Inicjacja śródmieścia wzorem innych ośrodków miejskich, zgodnie z panującym w tamtym czasie w Europie trendem urbanistycznym, nie znalazła jeszcze w Zamościu sprzyjających warunków.

3. OKRES TWIERDZY – MIASTA MILITARNEGO (1809–1866)

Zdobycie 20 maja 1809 r. twierdzy przez wojsko polskie pod wodzą księcia Józefa Poniatowskiego otworzyło nowy rozdział w dziejach Zamościa: trwający 57 lat **okres twierdzy – miasta zamkniętego**. Przeprowadzenie gruntownych zmian układu fortyfikacyjnego, które były konieczne z punktu widzenia dalszego funkcjonowania fortecy, odbiło się niekorzystnie w aspekcie kluczowych funkcji cywilnych Zamościa. Prace militaryczne prowadzone przez korpus inżynierów wojskowych pod kierunkiem gen. Jana Mallet-Malletskiego przebiegały dwuetapowo: w okresie Księstwa Warszawskiego i epoki napoleońskiej (1809–1813) jako wstęp do szerzej planowanych działań w obrębie przestrzeni wokół twierdzy oraz w okresie Królestwa Polskiego (1817–1836) jako rozwinięcie pierwotnych koncepcji w oparciu

⁴ S. Wiśniewski, *W dobie wojen napoleońskich*, [w]: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*, red. A. Koprucki, A.A. Witusik, Lublin 1980, s. 109–163 (s. 112).

2. Dwa obwoły strategiczne wokół twierdzy Zamość na tle istniejących i projektowanych przedmieść w 1822 roku. *Plan général pour réunir les différentes maisons en bois, construites au environs de la Place, pour être transportées, sur cinq différents villages au-déla de 600 toises*, skala oryginału 1:7200, wyk. Jan Mallet-Malletski, 1822 r. Źródło ilustracji: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zb. kartogr., sygn. 10–4

2. Two strategic perimeters around the Zamość fortress against a background of existing and planned suburbs in 1822. *Plan general pour réunir les différentes maisons en bois, construites au environs de la Place, pour être transportées, sur cinq différents villages au-déla de 600 toises*; the original plan was made at the scale of 1:7200, prepared by Jan Mallet-Malletski, 1822 (Central Archive for Historical Records, Cartographic Collection, Catalogue numbers 10–4)

o obowiązującą doktrynę architektury militarnej. Rozpoczęto poszerzanie zewnętrznego pasa umocnień fortecznych zajmując leżące najbliżej murów tereny przedmieść zniszczonych podczas oblężenia twierdzy w 1809 r.

W obliczu takiej sytuacji Zamojscy zdecydowali w 1821 r. o sprzedaży miasta rządowi. Upaństwowiony Zamość stał się poligonem doświadczalnym w zakresie pełnej militaryzacji swojego rdzenia centralnego, zmian architektonicznych budowli, sukcesji funkcji oraz stopniowego rugowania życia cywilnego z centrum na obrzeża. Pomimo funkcjonowania życia cywilnego faktyczną władzę w mie-

ście sprawowało wojsko. Na początku lat 20. wytyczono wokół twierdzy dwa obwoły strategiczne (il. 2) znoszące urbanistyczne układy pierwotnych przedmieść. W obrębie pierwszego obwołu o promieniu 600 sążni (1200 m od murów – na mocny strzał armatni) ustanowiono strefę buforową twierdzy z bezwzględnym zakazem zabudowy cywilnej. Drugi obwód strategiczny o średnicy 1200 sążni (2400 m – na dwa mocne strzały armatnie) dopuszczał zabudowę cywilną, jednak z pewnymi obostrzeniami architektonicznymi (np. drewniana konstrukcja budynków – w razie konieczności łatwa do zniszczenia). Zmieniono układ sieci drożnej

wytyczając nowe odcinki traktów w kierunku Lublina, Tomaszowa i Hrubieszowa oraz drogi obwodowe wokół twierdzy⁵. Zaprojektowano sześć nowych przedmieść funkcjonujących na zasadzie satelitarnych osiedli podmiejskich o prostych, geometrycznych planach urbanistycznych. Spośród nich udało się w pełni zrealizować tylko Nową Osadę na planie wydłużonego trapezu wspartego ukośnymi bokami na przejściowych etapach traktów do Hrubieszowa i Tomaszowa (Lwowa), finalnie przepołowioną po krótszej osi ostatecznym odcinkiem Traktu Lwowskiego. Wokół esplanady fortecznej wytyczono najmniejszy, trzeci obwód strategiczny, ograniczony od zewnątrz drogami obwodowymi, stanowiący zaplecze żywnościowe i rekreacyjne garnizonu (ogrody i sady).

Stopniowo ograniczano swobody ludności cywilnej w twierdzy poprzez likwidację instytucji bądź przenoszenie ich do innych miast (Szczepreszyn, Janów) lub do Nowej Osady. Po 1850 r. rozpoczęto akcję rugowania ludności cywilnej z twierdzy, która zakończyła się połowicznym sukcesem⁶. Mimo przeprowadzonej na ogromną skalę modernizacji, fortyfikacje zamojskie szybko okazały się przestarzałe. Wystające ponad obrys terenu dzieła obronne nie nadążały za postępem w sztuce wojennej. 3 grudnia 1866 r. postanowieniem cara twierdza Zamość została skasowana.

4. PLAN REGULACJI MIASTA (1880)

Zniesienie twierdzy i powrót do centrum władz administracyjnych nie gwarantowały bezproblemowego funkcjonowania Zamościa w nowej, cywilnej rzeczywistości. Najcenniejsze dla prawidłowego rozwoju obszaru śródmiejskiego tereny dawnej esplanady twierdzy pozostały we władaniu wojska oraz cerkwi prawosławnej. Powodowało to znaczne dysproporcje w układzie przestrzennym Zamościa – gęsto zabudowane i przeludnione Stare Miasto otaczał pas niezainwestowanych terenów po splantowanych ziemnych urządzeniach obronnych. Najbliższe budynki stały przy głównych ciągach komunikacyjnych w odległości co najmniej kilkuset metrów od stoków dawnej twierdzy, pozostałe – w obrębie dalszych osiedli: Nowej Osady oraz słabo rozwiniętego Przedmieścia Lubelskiego – Majdanka. Aby zmienić niedogodną sytuację magistrat starał się zainicjować rozwój śródmieścia. Architekt powiatu zamojskiego inż. Władysław Siennicki sporządził *Plan istnieją-*

cego usytuowania powiatowego miasta Zamościa Lubelskiej Guberni ze wskazaniem planowanej regulacji i powiększenia w 1880 roku (il. 3). Opracowanie planistyczne powstało przypuszczalnie na kanwie wcześniejszej współpracy architekta z ostatnim komendantem zamojskiej twierdzy, płk inż. Robertem von Nolte (1813–1875), nadzorującym z ramienia władz wojskowych proces likwidacji fortyfikacji⁷. Projekt nowego śródmieścia mógł się przypuszczalnie narodzić również w oparciu o podnoszony z końcem XIX stulecia koncept ulokowania w Zamościu siedziby guberni⁸.

Nowe śródmieście zamierzano ulokować w obrębie północno-wschodniego odcinka dawnego pasa zewnętrznych urządzeń obronnych, między Starym Miastem a ul. Obwodową. Obszar cechował się najkorzystniejszymi warunkami fizjograficznymi spośród terenów pofortecznych. Zakładano wytyczenie nowej siatki ulic stanowiących osnowę planowanego założenia oraz przebiecie z centrum przez pas umocnień fortecznych nowych odcinków głównych arterii komunikacyjnych w kierunku Lublina, Tomaszowa i Szczepreszyna. W tym celu postulowano wyburzenie na Starym Mieście kilku wartościowych gmachów cywilnych (szpital św. Łazarza, fragmenty dawnych założeń klasztornych, kamienice) i pofortecznych (kazamaty bastionów, bramy). Do likwidacji przewidziano również ulicę Obwodową (obecna ul. Peowiaków) oraz cmentarze: rzymskokatolicki, prawosławny i żydowski⁹.

Sercem założenia urbanistycznego był ulokowany między ulicami plac na planie kwadratu, z położoną centralnie dużą cerkwią. Funkcjonujące wówczas w Zamościu trzy niewielkie świątynie prawosławne nie mogły pomieścić wiernych, głównie stacjonujących w miejscowym garnizonie żołnierzy rosyjskich wraz z rodzinami. Spośród ważniejszych budynków i urządzeń znajdować się miały m. in.: stacja pocztowa i telegraficzna, szpital powiatowy, ogrody i parki zajmujące tereny dawnych urządzeń fortecznych, nowe cmentarze: rzymskokatolicki i żydowski oraz tereny ćwiczeniowe dla wojska. Całości założenia miała dopełniać intensywna zabudowa mieszkalna w układzie blokowym, ograniczonym siatką ulic.

Ostatecznie plan śródmieścia nie doczekał się realizacji z powodu sprzeciwu władz wojskowych

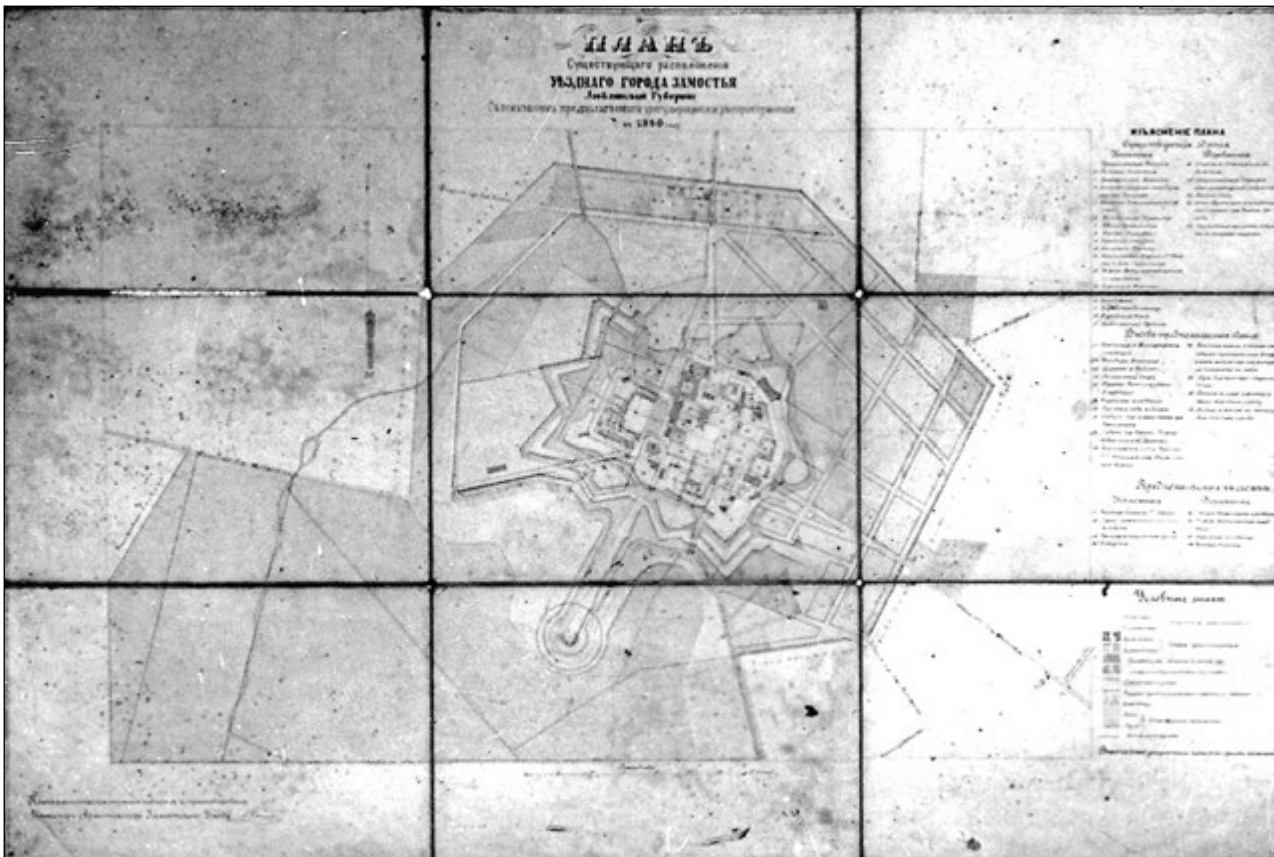
⁵ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, ser. Architectura Militaris T. I, Warszawa 1936, s. 88; S. Herbst, *Zamość*, Warszawa 1954, s. 28.

⁶ B. Sawa, op. cit., s. 452–460.

⁷ E. Lorentz, *Nieznany plan posiadłości inżyniera wojskowego Roberta von Nolte na przedpolu twierdzy Zamość*, Archiwariusz Zamojski 2005, s. 65–72 (s. 66).

⁸ A. Kędziora, *Encyklopedia miasta Zamościa*, Zamość 2012, s. 9.

⁹ B. Sroczyńska, J. Szponar, *Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść Zamościa*, Zamość 1984, s. 97, mps.

3. Plan istniejącego usytuowania powiatowego miasta Zamościa Lubelskiej Guberni ze wskazaniem planowanej regulacji i powiększenia w 1880 r., skala oryginału 350 sąż. = 175 mm, . Źródło ilustracji wyk. Władysław Siennicki, 1880 r. fotokopia ze zbiorów dr Bogumiły Sawy

3. Plan of the existing location of the district town of Zamość, Lubelskie Province with recommended planned regulation and extension in 1880; the original plan was made at the scale of 350 Russian fathoms= 175 mm, prepared by Władysław Siennicki, 1880 (photocopy from the collection of Bogumiła Sawa)

– właściciela spornych terenów. Na gruntach pofortecznych znajdował się poligon, strzelnica, folwark wojskowy, natomiast na początku XX w. wybudowano kompleks koszarowy.

5. PROJEKT DZIELNICY URZĘDNICZEJ W ŚRÓDMIEŚCIU (1921)

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości rozważano umieszczenie w Zamościu siedziby władz wojewódzkich¹⁰. Mając na uwadze trudności lokalowe urzędów podczas okupacji austriackiej (1916–1918) w okresie I wojny światowej, postanowiono z góry zapobiec podobnym problemom w latach następnych. W 1921 r. postulowano konieczność realizacji śródmiejskiej dzielnicy urzędniczej, którą zaplano-

wano na terenach położonych między Starym Miastem a Nową Osadą.

Najpoważniejszą przeszkodą w realizacji inwestycji była struktura własnościowa gruntów wokół zniesionej twierdzy, które w większości należały do wojska. W latach 1922–1923 magistrat podjął starania o zwrot terenów pasa dawnego trzeciego obwodu strategicznego, w zamian oferując garnizonowi działki z obrębu Janowic Małych. Wojsko nie zgadzało się na zamianę ze względów strategicznych, ponieważ użytkowane tereny plant leżały w pobliżu koszar (nadszaniec południowy oraz były koszary kozackie). Jednakże sztab podchwycił pomysł urządzenia poligonu ćwiczebnego na gruntach podmiejskich. Warunki zamiany zamierzano pertraktować z zarządem Ordynacji Zamojskiej – właścicielem gruntów.

Tereny poforteczne wokół Starego Miasta przeznaczono pod wytyczenie dzielnicy urzędniczej. Zabudowa miała być zróżnicowana funkcjonalnie na obiekty administracji społecznej i oświatowej, tere-

¹⁰ S. Herbst, op. cit., s. 32; W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 129.

ny zieleni urządzonej z plantami oraz bloki zabudowy mieszkaniowej. Pod inwestycję planowano zajmować administrowane przez garnizon cztery działki w obrębie dawnego pasa pofortecznego¹¹:

- dawne koszary kozackie przy ul. Obwodowej – zajmowały łącznie 24 ha 9400 m², z czego wykluczono 2 ha 2220 m². Obszar ten najlepiej nadawał się pod zabudowę ze względu na korzystne warunki terenowe i dogodne położenie komunikacyjne;
- teren między bastionami VI a I – obejmował ul. Łukasińskiego, dwa nadszańce, ruiny kurtyn VI–VII i VII–I, furtę wodną, obie Bramy Lwowskie, fosę, dawną cerkiew bazylianską z ogrodem i rezydencją wojskowego księdza prawosławnego. Zabudowę dopuszczano jedynie w pobliżu Bramy Lwowskiej Nowej i ulicy Lwowskiej, ponieważ pozostałe grunty wykazywały słabą dostępność z uwagi na ruiny fortyfikacji i przebieg linii kolejowej;
- teren za prochownią – zajmował powierzchnię 3 ha 6240 m² oraz 300 m² przypadających na koryto Łabuńki. Obszar nadawał się w całości pod inwestycję;
- dawny folwark wojskowy Podgrobie przy ul. Szczebrzeskiej – obejmował tereny o powierzchni 30 ha 1920 m² ze znacznym udziałem zanieczyszczonych bagien, dawnych wałów fortecznych i fos nie nadających się pod zabudowę (7 ha 3360 m²). Od północy folwark graniczył z gruntami pocerkiewnymi (tzw. *Popówka*) oraz realizowanym Parkiem Miejskim, na rozwój którego zalecano odstąpienie części gruntów.

Do zabudowy zakwalifikowano jedynie 200-metrowy pas przy ulicy Szczebrzeskiej o powierzchni 10 ha. Na pozostałych działkach planowano urządzić ogrody, pastwiska lub łąki.

Spośród 62 ha 5560 m² gruntów wojskowych pod inwestycję zamierzano przeznaczyć 52 ha 1980 m², w tym 13 ha na łąki. Pozostałe 10 ha 3580 m² przeznaczono na nieużytki. W miejsce wojskowego folwarku „Podgrobie” zaplanowano realizację niewielkiego osiedla kolejarskiego (il. 4), które ostatecznie wybudowano pod koniec lat 30. na gruntach wydzielonych z majątku „Karolówka”. Ostatecznie jednak sprawa regulacji własnościowej gruntów między miastem a wojskiem przeciągnęła się do końca lat 30.

4. Plan osiedla kolejowego na gruntach wojskowych folwarku Podgrobie w oparciu o projekt z początku lat 20. XX w., skala oryginału 1:1000, wykonanie projektu Kazimierz Zaremba. Źródło ilustracji: opracowanie własne

4. Plan of railwayman's residential estate on the premises of military farm Podgrobie based on the project of the early 1920s; the original plan was made at the scale of 1:1000, project devised by Kazimierz Zaremba (own work)

6. PLAN ZAGOSPODAROWANIA PRZE-STRZENNEGO Z 1939 R.

Na początku 1939 r. wojsko zrzekło się północnej części Plant, tzw. *Placu Borodińskiego* (poligon), na rzecz kilku nieruchomości w mieście oraz gruntów w rejonie Sitańca i Wysokiego. Władze miejskie rozparcelowały teren dawnego poligonu wytyczając nowe ciągi komunikacyjne oraz 96 działek budowlanych.

Po przejściu terenów wojskowych wokół Starego Miasta magistrat rozpiął przetarg na sporządzenie planu zagospodarowania przestrzennego. Wybrano ofertę warszawskich urbanistów: **Jana Zachwatowicza i Władysława Wieczorkiewicza**. Zachwatowicz wspólnie ze Stanisławem Herbstem wydali w 1936 r. studium dziejów fortyfikacji pt. *Twierdza Zamość*, wnosząc znaczący wkład na rzecz badań nad historią miasta. Jako pracownik Politech-

¹¹ Archiwum Państwowe w Zamościu [dalej APZ], Akta miasta Zamościa [dalej AmZ] 1915–1939 [1944], sygn. 10, s. 7.

niki Warszawskiej Zachwatowicz posiadał duże doświadczenie urbanistyczne¹².

Plan ukończono i zatwierdzono w 1939 r. Było to z wielu względów dzieło pionierskie, traktujące indywidualnie zabytkowy układ staromiejski jako kompleksowy obszar chroniony i rewitalizowany, który niejako z pozycji nadrzędnej „dyktował” kierunki planowania pozostałej przestrzeni miejskiej. Sporządzono studium do planu ogólnego oraz 15 planów – plansz wykonanych na podkładzie 1:10000 będących poszczególnymi elementami studiów i koncepcjami układu. Do czasów obecnych zachowało się 11 plansz¹³.

Plansza nr 15 pt. *Szkicowy projekt planu zabudowania* (il. 5) przedstawiała syntezę wszystkich założeń opracowania planistycznego. Obszar śródmieścia otrzymał układ linearny, rozciągający się między Starym Miastem a Nową Osadą, gdzie panowały korzystne warunki fizjograficzne. Jego osią pozostawała ulica Lwowska – dzisiejsza ul. Partyzantów. Sercem projektu było nowe centrum ulokowane pomiędzy dwiema historycznymi dzielnicami, oddzielone od nich niską zabudową oraz enklawami zieleni. Jego zadaniem było maksymalne odciążenie Starego Miasta pod względem funkcjonalnym i komunikacyjnym¹⁴. Nie miało ono statusu nadrzędnego, lecz uzupełniało urbanistycznie obszar śródmiejski na zasadzie trójogniskowości Stare Miasto – „nowe centrum” – Nowa Osada. Dominowała tam zabudowa zwarta 2- lub 3-kondygnacyjna o stopniu intensywności w stosunku do powierzchni zabudowy odpowiednio powyżej 35% i powyżej 45%. Wydzielono miejsca pod realizację obiektów użyteczności publicznej – szkół, kościołów, obiektów kultury i rekreacji. Uzupełnieniem założenia była urządzone na zieleń parkowa oraz promenada. Również obszar dawnej esplanady fortecznej wokół Starego Miasta stanowiły tereny zieleni z Parkiem Miejskim włącznie. Centralnym punktem nowego założenia urbanistycznego był prostokątny rynek.

Wytyczono nowy układ komunikacyjny skoordynowany z głównymi szlakami miejskimi. W celu ochrony najcenniejszego kulturowo obszaru staromiejskiego poprowadzono dwie obwodnice przejmujące główny ruch na liniach Lublin – Szczebrzeszyn i Hrubieszów – Szczebrzeszyn. Linie kolejową Zawada – Włodzimierz Wołyński przetra-

sowano w kierunku południowym, aby nie kolidowała z obrysem fortyfikacji (bastion I).

W obrębie ładowni kolejowej Nowa Osada leżącej między Starym Miastem a „nowym centrum” przewidziano miejsce na zintegrowane centrum komunikacyjne obejmujące dworzec autobusowy i przystanek kolejowy. Założeń planu nie udało się zrealizować z powodu wybuchu II wojny światowej. W 1942 r. Niemcy oficjalnie zarzucili plan jako nie spełniający warunków dla projektowanego statusu dla Zamościa – Miasta Himmlera (*Himmlerstadt*) – 25-tysięcznego ośrodka zamieszkiwanego w dużej mierze przez członków SS i ich rodzin¹⁵.

W 1946 r. plan Zachwatowicza i Wieczorkiewicza został przyjęty jako pierwsze powojenne opracowanie planistyczne Zamościa. Zachowywał podstawowe założenia z pierwotnego projektu ze Starym Miastem jako priorytetowym obszarem ochrony kulturowej oraz powiązaniem z nim nowym ośrodkiem centralnym. Na kanwie tych samych ustaleń powstał uchwalony w 1956 r. plan ogólny Zamościa autorstwa Aleksandra Kirowa. Oba opracowania odbiegały jednak od pierwowzoru z 1939 r., ponieważ dostosowane były do wymogów socjalistycznej struktury rozwoju gospodarczego¹⁶.

7. PROJEKTY DZIELNICY USŁUGOWO-MIESZKANIOWEJ (1967)

W 2 połowie lat 60. wysunięto koncepcję urządzenia w Zamościu dużej dzielnicy usługowo-mieszkalnej ulokowanej we wschodniej części miasta. Projekty sporządziły niezależnie od siebie pracownie architektoniczne z Lublina oraz z Krakowa. Ambitne plany zakładały realizację wielofunkcyjnej zabudowy, urządzeń zielonych, wyznaczenie nowych arterii komunikacyjnych oraz koncentrację usług ogólnomiejskich.

Projekt „Dzielnica Nowy Zamość” opracował w 1967 r. zespół pod kierunkiem mgr inż. Jana Adamczyka z Przedsiębiorstwa Projektowania Budownictwa Miejskiego „Miastoprojekt” Oddział w Lublinie¹⁷. Jednostkę rozplanowano wzdłuż osi ul. Partyzantów i ul. Lwowskiej. Poza mieszkalnictwem średniokondygnacyjnym miały tu się koncentrować usługi miejskie związane z administracją, handlem, kulturą i ochroną zdrowia. Realizację za-

¹² S. Misieczko-Rudnik, *Prace konserwatorskie w Zamościu w latach 1918–1939*, Warszawa 1979, s. 21.

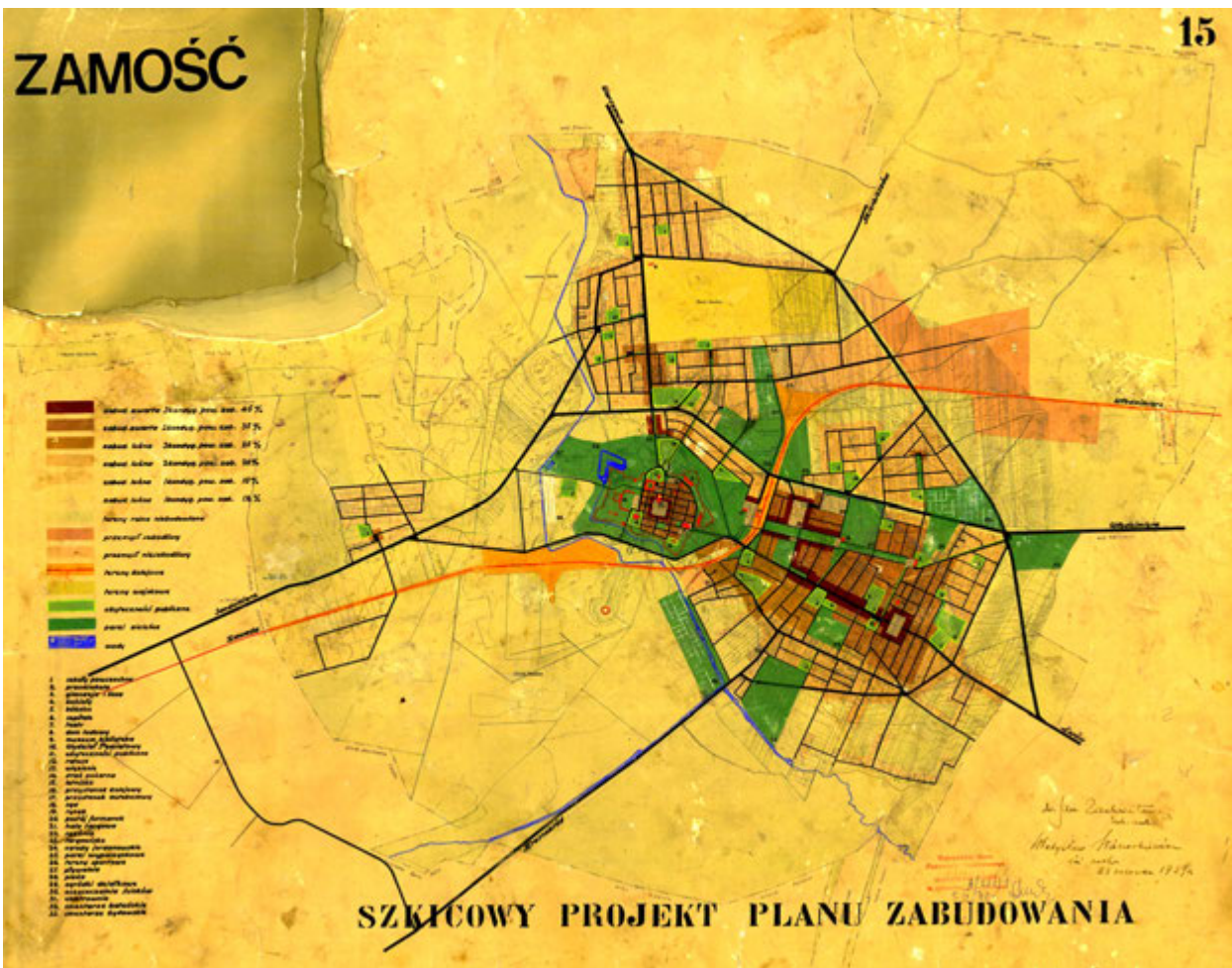
¹³ J. Zachwatowicz, *O projekcie planu zagospodarowania przestrzennego Zamościa z 1939 r. (wspomnienie)*, [w:] *Zamość miasto idealne*, red. J. Kowalczyk, Lublin 1980, s. 169–177 (s. 171).

¹⁴ S. Misieczko-Rudnik, op. cit., s. 21–22.

¹⁵ S. Misieczko-Rudnik, op. cit., s. 26; J. Zachwatowicz, op. cit., s. 175–176.

¹⁶ Z. Kramarz, *Zamość w trzydziestoleciu powojennym (1945–1975)*, [w:] *Zamość miasto idealne*, red. J. Kowalczyk, Lublin 1980, s. 179–223 (s. 180–182).

¹⁷ APZ, Biuro Planowania Przestrzennego w Zamościu [dalej BPPwZ], spis zd.-odb. nr 2, l.p. 13–17.

5. Szkicowy projekt planu zabudowania, skala oryginału 1:10000, wyk. Jan Zachwatowicz, Władysław Wieczorkiewicz, 1939 r. Źródło ilustracji Archiwum Państwowe w Zamościu, Biuro Planowania Przestrzennego w Zamościu, spis zdawczo-odbiorczy nr 5, l.p. 54

5. *Sketch Design for Development Plan*; the original plan was made at the scale of 1:1000, devised by Jan Zachwatowicz and Władysław Wieczorkiewicz, 1939, (The Polish State Archives, Spatial Development Office in Zamość, inventory book no.5, item 54)

mierzano ukończyć etapowo do 2001 roku. Dzielnica miała pełnić nadrzędną rolę w stosunku do Starego Miasta, w którego obrębie postulowano skoncentrować funkcje kulturowe i turystyczne. Jednostka wyróżniała się ciekawymi rozwiązaniami architektonicznymi, nowoczesnym układem komunikacyjnym zaprojektowanym w dużej części na podstawie funkcjonującej sieci ulicznej i kolejowej oraz linowymi układami zieleni urządzonej oddzielającej poszczególne osiedla i zespoły funkcjonalne.

Drugi z projektów, sporządzony również w 1967 r., nosił nazwę „Dzielnica Nowe Miasto” lub „Dzielnica „Wschód”. Jego autorem był inż. arch. Mieczysław Turski z Krakowskiego Biura Projektów Budownictwa Ogólnego w Krakowie, natomiast inwestorem – Okręgowa Dyrekcja Inwestycji Miejskich w Zamościu¹⁸.

Celem projektu było stworzenie w przestrzeni Zamościa ogniwa łączącego tradycje architektoniczne zawarte w planie Starego Miasta z przyszłościową rozbudową w aspekcie programowym i przestrzennym. Nowa jednostka czerpała wzorce urbanistyczno-funkcjonalne z sąsiadującego zabytkowego obszaru staromiejskiego oraz odciążała go komunikacyjnie i funkcjonalnie. Jednocześnie sylweta nowego zespołu miała stanowić tło oraz zostać wizualnie podporządkowana obszarowi renesansowego miasta – twierdzy. Stare Miasto pozostawało fundamentalną częścią obszaru centralnego Zamościa – śródmieścia w układzie linearnym, leżącym po obu stronach ul. Partyzantów. W aspekcie praktycznym „Nowe Miasto” skupiało funkcje centralne, które nie mieściły się w obszarze staromiejskim. Zadziałać tu miały czynniki miastotwórcze, czyli: ośrodek wojewódzki (administracja) oraz duże zakłady chemiczne (przemysł). W obrębie jednostki miały znajdować się również tereny mieszkaniowe.

¹⁸ Ibidem, l.p. 7, 11, 23–35, 37, 38.

we. „Nowe Miasto” przewidziano docelowo dla ok. 48000 mieszkańców¹⁹.

Jednostkę ograniczały: od zachodu i północy – tereny zielone oraz linia kolejowa Zawada – Hrubieszów, od wschodu i południa – granica miasta oraz rzeka Łabuńka. Osią projektu była ul. Partyzantów, przy której zgrupowano obiekty związane z funkcjami najwyższego rzędu oraz intensywne mieszkalnictwo wielorodzinne. Docelowo ulicę planowano przekształcić w ciąg pieszy łączący nową dzielnicę ze Starym Miastem. Komunikację oraz tranzyt miały przejąć istniejące oraz nowo wytyczone arterie drogowe w układzie pasmowym oraz droga obwodowa okalająca całą jednostkę. Przetrasowano również linię kolejową obniżając rzędną torów, dzięki czemu możliwe stało się ukrycie jej w wykopie, aby nie dzieliła sztucznie obu jednostek. Na miejscu ładowni kolejowej Nowa Osada zaprojektowano zespolony dworzec autobusowo-kolejowy. Składał się z podziemnego przystanku kolejowego przykrytego betonową płytą, na której znajdowała się część autobusowa z peronami oraz kilkukondygnacyjnym budynkiem dworcowo-biurowym.

Zabudowę zróżnicowano funkcjonalnie oraz rozmieszczono w sposób liniowy i wyspowy wśród pasowego układu zieleni urządzonej – parków, ogrodów oraz terenów sportowo-rekreacyjnych (il. 6). W zachodniej części „Nowego Miasta” rozplanowano wielkokubaturową zabudowę, w której ulokowano funkcje najwyższego rzędu: administrację, handel i obsługę kultury. Osiedla zabudowy wielorodzinnej zlokalizowano w północnej i wschodniej części miasta, wzdłuż projektowanych arterii oraz terenów zielonych.

Usytuowanie średniokondygnacyjnych bloków „punktowców” i „liniowców” uwarunkowano fizjografią terenu oraz granicami osiedli (poligonów) wyznaczonych przez ciągi komunikacyjne.

Zabudowę niskokondygnacyjną oraz jednorodziną rozlokowano w południowej części założenia, wzdłuż doliny Łabuńki.

Projektu „Dzielnica Nowe Miasto” nie zrealizowano z powodu wdrożenia w 1969 r. koncepcji Centrum Usług Ogólnomiejskich. Założenia budowy nowej dzielnicy mieszkaniowej rozciągnięto w latach 80. na wschodnie tereny Zamościa oraz pobliskie miejscowości. Nie zostały jednak zrealizowane z uwagi na mniej dynamiczny rozwój miasta, niż początkowo zakładano.

8. CENTRUM USŁUG OGÓLNOMIEJSKICH (1969)

Zaledwie w dwa lata po opracowaniu projektu „Nowe Miasto” wprowadzono koncepcję zagospodarowania 20-hektarowego obszaru „Nowego Centrum” w Zamościu, ulokowanego na wschód od Starego Miasta, między ulicami: Dzierżyńskiego (obecnie ul. Orlicz-Dreszera), Długą (ob. ul. Wyżyńskiego), Partyzantów i Odrodzenia. Teren był słabo zainwestowany, z przewagą zabudowy jednorodzinnej drewnianej oraz wielorodzinnej z okresu międzywojennego. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej zaakceptowało projekt „Centrum Usług Ogólnomiejskich” (CUO) opracowany przez zespół pod kierunkiem architekta Jacka Jedynaka z Biura Projektów Budownictwa „War-Cent” w Warszawie, nagrodzony przez Towarzystwo Urbanistów Polskich w 1969 roku²⁰.

Podstawą urbanistyczną CUO było rozwinięcie koncepcji przestrzennej Starego Miasta. Bardzo wyraźne było nawiązanie do blokowego schematu zabudowy staromiejskiej na wzór szachownicy między prostokątną siatką ulic. Było to zgodne z koncepcjami obowiązujących wówczas stylów architektonicznych. Akcentowano idee socrealizmu dzięki wyraźnemu skojarzeniu układu urbanistycznego z idealnym miastem renesansowym – „morandowskim” Zamościem. Widoczne było również nawiązanie skali przestrzennej obu projektów oraz sposób rozmieszczenia funkcji. Architektura podążała w stronę neomodernizmu wyrażanego przez stopniowane ku górze, kubistyczne fasady gmachów.

W planie ogólnym Zamościa centrum miasta stanowiło zespół dwuogniskowy składający się ze Starego Miasta oraz „Nowego Centrum” (il. 7). Celem takiego założenia była równomierna koncentracja funkcji centrotwórczych charakterystycznych dla każdego ośrodka. Zespół staromiejski przejmował program wyspecjalizowanych usług: obsługi kultury, turystyki, szkolnictwa i nauki oraz handlu. Zgodnie z nazwą CUO koncentrowało wyższego rzędu usługi administracji, kultury oraz handlu zaspokajające potrzeby nie tylko mieszkańców miasta, ale również jego regionu. Zwrócono uwagę na poprawę dostępności komunikacyjnej poprzez lokalizację zespolonego dworca autobusowo-kolejowego w strefie stykowej dwóch ognisk oraz „ukrycie” linii kolejowej w wykopie.

¹⁹ Ibidem, l.p. 13.

²⁰ APZ, BPPwZ, spis zd.-odb. nr 1, l.p. 302–329; J. Jedynak, A. Morski, *Informacja dotycząca Centrum Zamościa*, Warszawa 1973, s. 3.

6. Perspektywa kierunkowa na 2001 r. dzielnicy „Zamość – Nowe Miasto”. *Koncepcyjny plan zagospodarowania przestrzennego miasta Nowy Zamość*, skala oryginału 1:2000, oprac. Mieczysław Turski, 1967 r. Źródło ilustracji: Archiwum Państwowe w Zamościu, Biuro Planowania Przestrzennego w Zamościu, spis zdawczo-odbiorczy nr 1, 1.p. 313)

6. “Zamość – New Town” prospect for 2001. *Conceptual project for spatial development of New Zamość*; the original plan was made at the scale of 1:2000, prepared by Mieczysław Turski, 1967 (The Polish State Archives, Spatial Development Office in Zamość, inventory book no.1, item 313)

Sercem „Nowego Centrum” był plac centralny – odpowiednik Rynku Wielkiego. Krzyżowały się tu główne komunikacyjne ciągi piesze, natomiast ulokowane przy placu urzędy, obiekty obsługi kultury, handlowe oraz gastronomiczne gwarantowały ożywienie „forum” w różnych porach. Na wzór zespołu staromiejskiego plac centralny łączył się z dwoma mniejszymi placami (odpowiedniki Rynków: Solnego i Wodnego) za pomocą ciągów pieszych o dominującej funkcji handlowej. Przy placu północnym skondensowano usługi administracyjne i obsługi turystyki (hotel), przy placu południowym – zespoły zabudowy handlowo-usługowej oraz obiekty kultury (biblioteka, dom kultury). W rejonie ul. Partyzantów wytyczono ponadto plac zebrań, pełniący na co dzień funkcję parking. Przy głównym pieszym ciągu komunikacyjnym na osi wschód – zachód, tzw. promenadzie, ulokowano zespół kultury z teatrem

i salą koncertową oraz wielofunkcyjny zespół handlowo-usługowy. Były one skonstruowane na modularnej siatce o boku 12 m, z możliwością dowolnego kształtowania funkcji bez naruszania zasad koncepcji i kompozycji²¹.

Analogie z zespołem staromiejskim zastosowano również pod względem wysokościowym. Przeważały obiekty 2- i 3-kondygnacyjne. Zabudowa wzrastała do 5 i 7 kondygnacji w kierunku wschodnim, w miarę oddalania się od Starego Miasta, efektywnie zamykając przestrzeń Centrum. Na potrzeby założenia urbanistycznego dopuszczano adaptację kilku istniejących obiektów, m.in. gmachu dawnej Ubezpieczalni czy niedawno oddanego Powiatowego Domu Kultury.

²¹ J. Jedynak, A. Morski, op. cit., s. 6.

Po uzyskaniu przez Zamość w 1975 r. statusu stolicy województwa, projekt ewoluował, zarówno w kierunku zmian architektury jak i kompozycji przestrzennej.

Rozszerzono program funkcjonalny o dodatkowe budynki i urządzenia, zmodernizowano architekturę gmachów, zwiększono liczbę kondygnacji obiektów tworząc architektoniczne dominanty, m.in. planowany „Dom Partii” (KW PZPR) przy ul. Partyzantów miał według różnych wersji posiadać nawet 20 pięter.

Pierwsze prace rozpoczęto w 1972 r. od wytyczenia placów pod budowę siedziby milicji, sądów i prokuratury i banku spółdzielczego. Kryzys polityczno-gospodarczy po 1980 r. zahamował tempo prac nad projektem CUO. Sztandarowa inwestycja urbanistyczna Zamościa epoki PRL, mająca w założeniu trwać do 2000 r., nie została ujęta w ramach planu zagospodarowania przestrzennego z roku 1994. W ramach „Nowego Centrum” udało się w zrealizować, w wersji oszczędnościowej, dwuskrzydłowy gmach dzisiejszej Komendy Miejskiej Policji przy ul. Wyszyńskiego 2 oraz fundamenty „Domu Partii” psujące krajobraz urbanistyczny jednego z kluczowych ciągów komunikacyjnych dzisiejszego śródmieścia Zamościa – ulicy Partyzantów. Projekt CUO okazał się zbyt ambitny w stosunku do rzeczywistego tempa rozwoju miasta.

9. WNIOSKI

Każdy z przedstawionych w niniejszej publikacji projektów urbanistycznych odmieniłby zdecydowanie funkcjonującą obecnie strukturę przestrzenną śródmieścia Zamościa, będącą wynikiem okresu XIX-wiecznego militaryzacji miasta. Już **koncept ordynata Stanisława Kostki Zamoyskiego z 1804 r.** rozrywał wydawałoby się „wieczny” związek miasta i fortyfikacji, stawiając na pierwszy miejscu rozwój gospodarczy Zamościa. Był to dogodny czas na kształtowanie śródmieścia Zamościa zgodnie z panującym trendem urbanistycznym w Europie, oraz pozbycia się „ciężaru” twierdzy blokującej cywilny i ludnościowy rozwój miasta.

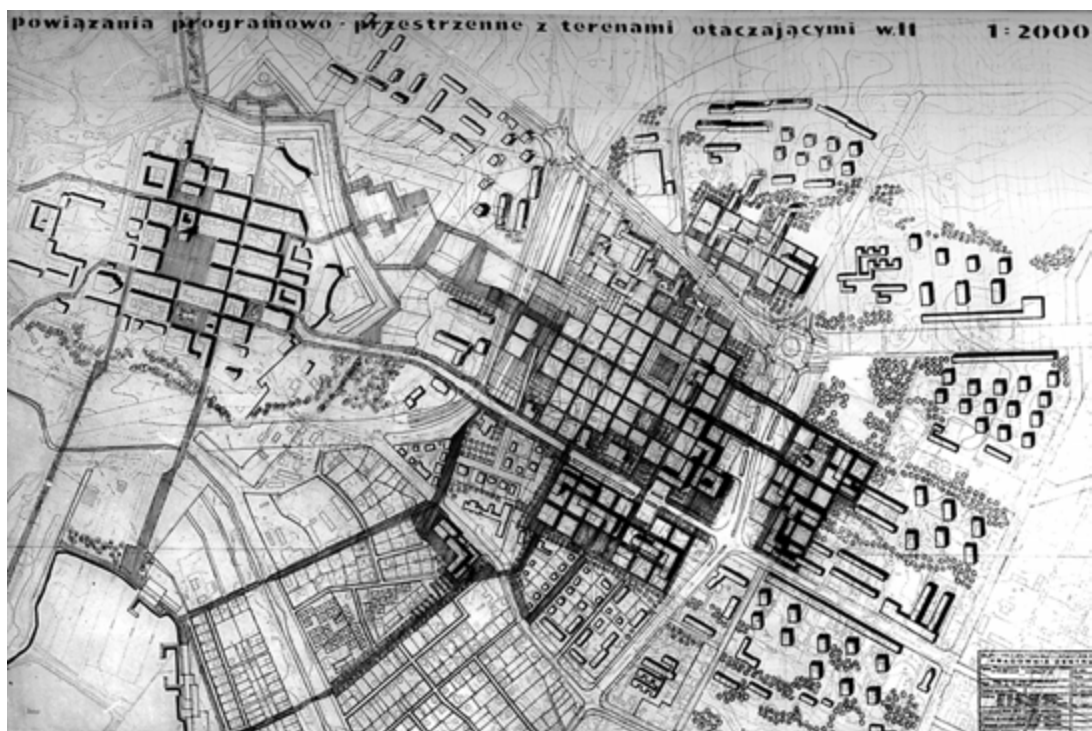
Kolejne projekty z 1880 r. oraz wczesnych lat 20. XX w. wiązały się z ukierunkowaniem cywilne-

go rozwoju Zamościa po kasacie twierdzy, regulacją gruntów oraz podniesieniem administracyjnego statusu miasta. Realizację śródmiejskiej zabudowy w obrębie pasa pofortecznego okazały się uniemożliwić panujące stosunki własnościowe skutecznie hamujące prawidłowy rozwój miasta.

Plan zagospodarowania przestrzennego z 1939 r. autorstwa Jana Zachwatowicza i Władysława Wieczorkiewicza wprowadzał koncepcję realizacji nowego ośrodka centralnego odcciążającego programowo i przestrzennie zabytkowe Stare Miasto. Wybuch II wojny światowej uniemożliwił realizację planu, jednak nakreślił on na przyszłe dziesięciolecie kierunek planowania przestrzeni Zamościa oraz jego obszaru centralnego. Postulowana przez tandem Zachwatowicz–Wieczorkiewicz dwuogniskowość centrum Zamościa była niejako powieleniem koncepcji morandowskiego miasta idealnego, uwidocznionej w przestrzeni układu staromiejskiego, gdzie uzupełniały się wzajemnie dwa ośrodki centralne: pałac – centrum „prywatne” oraz miasto – centrum „cywilne”.

Modernistyczny projekt **„Nowe Miasto” z 1967 r.** zakładał realizację dużej dzielnicy mieszkalno-usługowej oraz stanowiącego jej część nowego centrum odcciążające Stare Miasto. Projekt wyróżniał się nowoczesnymi rozwiązaniami urbanistyczno-architektonicznymi oraz komunikacyjnymi mającymi stanowić wzorcowy kierunek rozbudowy Zamościa.

Nagrodzony projekt **„Centrum Usług Ogólnomiejskich” z 1969 r.** czerpał wyraźnie z założenia staromiejskiego, stanowiąc jego uzupełnienie programowe i funkcjonalne. Odważna architektura gmachów uosabiająca założenia socrealizmu, modernizmu i jego stylów pochodnych oraz konkretne rozwiązania przestrzenne. Realizacja urbanistycznego założenia miała zakończyć się w 2000 r., jednak planu nie udało się wdrożyć z uwagi na koszty oraz kryzys początku lat osiemdziesiątych. Monumentalna architektura przypuszczalnie kolidowała by pod względem estetycznym, być może również przestrzennie, z sąsiedztwem Starego Miasta. Jednak koncepcja koncentracji w jednym miejscu funkcji najwyższego rzędu, nie mająca precedensu w podobnych ośrodkach, byłaby godna idei „Zamościa – miasta idealnego”.

7. Warianty powiązań programowo-przestrzennych Nowego Centrum Zamościa, skala oryginałów 1:2000, oprac. pod kier. J. Jedynaka, 1969–1973 r. Źródło ilustracji: Archiwum Państwowe w Zamościu, Biuro Planowania Przestrzennego w Zamościu, spis zdawczo-odbiorczy nr 1, l.p. 304

7. Variants of programme and spatial links of Zamość New Centre; the original plans were made at the scale of 1:2000, prepared by J. Jedynak, 1969–1973 (The Polish State Archives, Spatial Development Office in Zamość, inventory book no.1, item 304)

UNACCOMPLISHED DESIGNS FOR ZAMOŚĆ TOWN CENTRE IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES ON THE BASIS OF ARCHIVAL CARTOGRAPHIC AND PLANNING RECORDS

1. INTRODUCTION

What makes Zamość a unique place is the fact that it is one of few ideal Renaissance cities in the world that has preserved its original urban arrangement. A chess-board plan of the Old Town is based on rectangular layout of streets, which form a background for building blocks, and is closed by heptagon of bastion fortifications that are a compromise when considering the existing physiographic conditions. The centre of Zamość is the most culturally valuable area which since the 1930s has been a point of reference for planning of the whole town area. The old town complex is surrounded by green areas that isolate it from the suburbs, which is the result of 19th century expansion of the fortress and planning out new suburban housing estates in certain distance from the fortress walls. Unfavourable ownership structure of the land that belonged to the former fortress, influenced the later shape of the centre which stretches linearly to the east and is characterised by very unvaried and chaotic building development.

The aim of this publication is to present alternative concepts of organizing the centre of Zamość, which due to various reasons were never completed. Each of the designs significantly changed the spatial arrangement of the town when compared to the existing one. Below there will be presented the synthesis of respective planning schemes in chronological order, being the basis for deliberations of “what if...” type at the same time.

2. THE FIRST CONCEPT OF ZAMOŚĆ TOWN CENTRE (1804)

Under Austrian rule (1772–1809) Zamość was still a private town and the centre of the Zamoyski Entail. For the first time in history it also gained the status of an important centre of public administration and became the seat of district authorities. However, military attributes of Zamość were underestimated by the Viennese court. Due to a peripheral location of the fortress, the Habsburgs excluded joining it as a link in the military system of the empire. There was appointed a committee which was to supervise the return of defence equipment to the entailer together with the town real estate which had been taken or used by the army and which belonged to the Zamoyski family. On 17th September 1804 Stanisław

Kostka Zamoyski sent a request to the monarch in which he asked him to recognize the fortifications as his private property. It was a bizarre situation because the entailer as the owner of the town also owned walls and bastions, for which he paid taxes and had to maintain them due to their military usefulness. It was an additional burden to the budget of the latifundium which had already been weakened by unfavourable economic situation. The town was not such a strong economic centre as it used to be in the times of the Republic of Poland. Using imperial permits, Zamoyski devised a plan for bringing to Zamość new settlers from the interior of Habsburg Monarchy whom he intended to sell a 1500 Russian fathom fortification circle for the construction of residential buildings. On this area the settlers were to build houses using materials from the demolished walls and casemates and ready-made foundations with cellars.¹ It was planned that after demolishing the fortifications the town building development would be merged with its suburbs (Fig. 1) and new roads would be constructed to erase the boundary between settlement units which had been outlined by a belt of defence equipment. The success of the project could have made it possible to develop a modern centre in Zamość, which was a progressive phenomenon on the territory of the old Republic of Poland.

In 1808 the emperor recognized Stanisław Kostka Zamoyski as a rightful owner of the fortifications. It was planned that on 10th August the complex of military installations and real estate taken by the army would be transferred to the owner under the committee supervision. However, the transfer did not take place because the plan with regard to Zamość changed unexpectedly quickly. The Viennese government was not going to give up the fortress and got interested in its condition and military properties due to Napoleon's activeness and the establishment of Księstwo Warszawskie [*The Duchy of Warsaw*]². The initiation of the centre, following the example of other cities, according to urban planning trend of the times did not meet with a favourable response in Zamość yet.

¹ B. Sawa, *Przemiany Zamościa 1772–1866*, Zamość 2007, s. 46–47, mps.

² S. Wiśniewski, *W dobie wojen napoleońskich*, [w]: *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*, red. A. Kopruckowiak, A.A. Witusik, Lublin 1980, s. 109–163 (s. 112).

3. FORTRESS – MILITARY TOWN PERIOD (1809–1866)

The capture of the fortress by the Polish army led by Prince Józef Poniatowski on 20th May 1809 opened a new chapter in the history of Zamość: **the period of a fortress – closed town** which lasted for 57 years. Thorough changes in fortification system had negative influence on key civil functions of Zamość. Military works conducted by military engineer corps supervised by general Jan Mallet-Malletski had two stages: in the period of Księstwo Warszawskie and the Napoleonic epic (1809–1813) as an introduction to further activities on the land around the fortress and in the period of Królestwo Polskie [*Congress Poland*] (1817–1836) as a development of the original concept based on the current doctrine of military architecture. There was started widening of the external belt of fortifications covering the suburban area closest to the walls that was destroyed during the siege of the fortress in 1809.

In face of such a situation the Zamoyski decided to sell the town to the government in 1821. The nationalized Zamość became an experimental training ground in terms of full militarization of its central core, architectural changes of its buildings, succession of function and gradual removal of civil life from the centre to the outskirts of the town. In spite of civil life functioning, the actual power in the town was exercised by the army. In the early 1820s there were marked out two strategic perimeters around the fortress (Fig. 2) which wiped out urban arrangements of the original suburbs. Within the first perimeter with a radius of 600 Russian fathoms (1200 m from the walls – for a powerful cannon shot) there was established the fortress buffer zone with an absolute ban on civil building development. The second strategic perimeter with a 1200 Russian fathoms radius (2400 m from the walls – for two powerful cannon shots) allowed for civil building development but with certain architectural restrictions (e.g. wooden construction of buildings – easy to demolish if necessary). The road system was modified as new sections of routes were marked out leading to Lublin, Tomaszów and Hrubieszów as well as perimeter routes around the fortress.³ There were designed six new suburbs that functioned as satellite suburban housing estates of simple geometric urban layout. Among these only New Settlement was completed and built on a prolonged trapezium plan supported with diagonal sides

³ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, ser. *Architectura Militaris* T. I, Warszawa 1936, s. 88; S. Herbst, *Zamość*, Warszawa 1954, s. 28.

on transitional stages of the routes to Hrubieszów and Tomaszów (Lvov), finally bisected on its shorter axis by the final section of the Lvov Route. Around the fortress esplanade there was marked out the third and the smallest strategic perimeter, restricted from the outside by perimeter roads, which had a function of a provision and recreation base for the garrison (vegetable gardens and orchards).

Gradually liberties of the civilians were limited in the fortress by winding up institutions or moving them to other towns (Szczepieszyn, Janów) or to New Settlement. After 1850 there was started an operation of removing civilians from the fortress which was a qualified success.⁴ In spite of modernisation works which were conducted on a large scale, the Zamość fortifications quickly proved to be obsolete. Fortifications that jutted out above the area outline did not keep up with the progress in the art of war. On 3rd December 1866 the Zamość Fortress was liquidated by the tsar's decision.

4. PLAN FOR TOWN REGULATION (1880)

The liquidation of the fortress and the return of administrative authorities to the centre did not guarantee easy functioning of Zamość in this new civil reality. The areas of the former esplanade of the fortress that were most valuable for proper development of the town centre were still in the possession of the army and the Orthodox Church. Such a situation caused significant disproportions in the spatial layout of Zamość – densely developed and overpopulated Old Town was surrounded by a belt of undeveloped land which was levelled after earthen embankments. The closest buildings were situated along the main traffic routes within at least a few hundred meters from the slopes of the former fortress, the others – within further housing estates: New Settlement and poorly developed Przedmieście Lubelskie – Majdanek. In order to change this inconvenient situation the municipal council tried to initiate the development of the town centre. The main architect for Zamość District, Władysław Siennicki designed *Plan of existing location of the district town of Zamość in Lubleskie Province with recommended planned regulation and extension in 1880* (Fig. 3). The planning concept was probably the outcome of former cooperation between the architect and the last commanding officer of the Zamość fortress, Colonel Robert von Nolte (1813–1875), who supervised the liquidation process of the fortifications on

⁴ B. Sawa, op. cit., s. 452–460.

behalf of military authorities⁵. The design for a new town centre might have also been worked out on the basis of the concept of locating in Zamość the province headquarters which was formulated at the end of the 19th century.⁶

A new town centre was intended to be located within the north-eastern section of the former external belt of defence equipment, between the Old Town and Obwodowa Street. The area had the most favourable physiographic conditions of all former fortress areas. It was intended to mark out a new network of streets that would constitute a background for the planned layout and to build new sections of main lines of communication from the centre through the belt of fortifications towards Lublin, Tomaszów and Szczebrzeszyn. To do this it was proposed to knock down a few valuable civil buildings in the Old Town (St. Lazarus Hospital, former monastic complex and tenement houses) and also casemates, bastions and gates. It was also intended to liquidate Obwodowa Street (present Peowiaków Street) and cemeteries: Roman Catholic, Orthodox and Jewish.⁷

The heart of this urban development concept was a square located in between the streets with centrally located large Orthodox church. The three other existing churches were too small to hold all the faithful, mainly the Russian soldiers that were stationed in the local garrison and their families. Among most important buildings and facilities there were to be found: a post and telegraph station, district hospital, gardens and parks on the former fortress premises, new Roman Catholic and Jewish cemeteries and training grounds for the army. The whole plan was to be completed by an intensive housing development in a block system restricted by street network.

In the end, the town centre plan was not implemented due to the opposition from the military authorities – the owner of the disputable land. There was a training ground, shooting range and a military farm on former fortress premises and at the beginning of the 20th century there was built a barracks complex there.

5. DESIGN FOR CLERICAL QUARTER IN TOWN CENTRE (1921)

When Poland regained independence there was considered an option of locating the seat of province au-

thorities in Zamość.⁸ Taking into consideration poor housing conditions of local institutions during Austrian occupation (1916–1918) in the times of World War I, it was decided that similar problems should be prevented in advance in the following years. In 1921 it was proposed that a town centre clerical quarter be created on the land between the Old Town and New Settlement.

The main obstacle to the above investment was the ownership structure of the land around the liquidated fortress, which in most part belonged to the army. In the years 1922–1923 the municipal council took steps to regain the area of the former third strategic perimeter, offering the garrison authorities a plot of land in the section of Janowice Małe. The army did not want to agree for that due to strategic reasons as the used land of the green belt was situated near the barracks (the southern cavalier and the former Cossack barracks). However, the military headquarters picked up the concept of organizing a training ground on the suburban fields. The terms of this modification were to be negotiated with the management board of the Zamoyski Entail – the owner of the land.

The land around the Old Town that belonged to the former fortress was designed for marking out a clerical quarter. The development was to be diversified into social administration and education facilities, urban greenery with green belts and residential development. It was planned that in order to complete the investment there should be taken four plots of land administered by the military headquarters that covered the belt around the former fortress:⁹

- former Cossack barracks at Obwodowa Street which covered total area of 24 ha 9400 m² out of which there were excluded 2 ha 2220 m². The area was most suitable for development due to its favourable natural conditions and convenient transport location;
- the area between bastions 6th and 1st which covered Łukasińskiego Street, two cavaliers, the ruins of 4th–7th and 7th–1st curtain walls, a water gate, both Lvov Gates, the moat, the former Basilian Orthodox church with the garden and the mansion of a military Orthodox chaplain. The development was allowed only near the New Lvov Gate and Lwowska Street because other lands were hardly accessible due to the fortification ruins and nearby railway line;

⁵ E. Lorentz, *Nieznany plan posiadłości inżyniera wojskowego Roberta von Nolte na przedpołu twierdzy Zamość*, Archiwariusz Zamojski 2005, s. 65–72 (s. 66).

⁶ A. Kędziora, *Encyklopedia miasta Zamościa*, Zamość 2012, s. 9.

⁷ B. Sroczyńska, J. Szponar, *Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść Zamościa*, Zamość 1984, s. 97, mps.

⁸ S. Herbst, op. cit., s. 32; W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 129.

⁹ Archiwum Państwowe w Zamościu [APZ], Akta miasta Zamościa [AmZ] 1915–1939 [1944], sygn. 10, s. 7.

- the land behind the powder magazine which covered the area of 3 ha 6240 m² and 300 m² of the channel of Łabuńka River. The whole area was suitable for the development;
- the former military farm called Podgroble at Szczebrzeska Street which covered the area of 30 ha 1920 m² that included dirty marshes, former fortress walls and moats that were not suitable for development (7 ha 3360 m²). To the north the farm adjoined the land of the former Orthodox church (the so called *Popówka*) and *Park Miejski* (the town park) which was to be developed further. Only 200 m² belt of 10 ha at Szczebrzeska Street was qualified for the development. The remaining area was to be used for gardens, pastures or meadows.

Out of 62 ha 5560 m² of military ground there was planned to be used 52 ha 1980 m² for the development, including 13 ha for meadows. The remaining 10 ha 3580 m² was for wasteland. It was planned to build a small railwayman's residential estate in place of the military farm "Podgroble" (Fig. 4), which was finally built in the late 1930s on land which was separated from the "Karolówka" estate. In the end however, the issue of regulating the ownership matters between the town and the army lasted until the late 1930s.

6. SPATIAL DEVELOPMENT PLAN OF 1939

At the beginning of 1939 the military headquarters renounced the northern part of Planty (the green belt), the so called *Borodiński Square* (training ground) for the benefit of a few buildings and some land in the Sitaniec and Wysokie area. The town authorities parcelled out the area of the former training ground and marked out new traffic routes and 96 building plots.

After taking over the military area around the Old Town, the municipal council issued a tender for devising a plan for spatial development. The proposal of two Warsaw urban planners, **Jan Zachwatowicz and Władysław Wieczorkiewicz** was chosen. Zachwatowicz and Stanisław Herbs issued a study on the history of fortifications entitled *Zamość Fortress* making a contribution to the research on the town history. Zachwatowicz as a scientist from Warsaw Technical University had a lot of urban experience.¹⁰

The plan was completed and accepted in 1939. In many respects it was a pioneering work which individually treated historic old town layout as a complex protected area which from a somewhat supe-

rior position "set" the planning directions form the rest of the town space. There was devised a study to the general plan and 15 plans – charts made on 1:10000 scale which were separate elements of studies and layout concepts. Until today there have been preserved 11 charts.¹¹

The chart number 15 entitled *Sketch Design for Development Plan* (Fig. 5) presented the synthesis of all planning concepts. The town centre area was given a linear layout, stretching between the Old Town and New Settlement where there were favourable physiographic conditions. Its axis was still Lwowska Street – the present Partyzantów Street. The heart of the project was a new centre located between two historic quarters, separated from them by low rise buildings and green enclaves. Its task was to relieve the congestion in the Old Town.¹² It did not have a superior status but completed the town centre area on the bases of trifocal concept – the Old Town – "a new centre" – New Settlement. There dominated dense development as there were mainly 2 or 3-storey buildings. There were sectioned off sites to construct public utility buildings – schools, churches, or cultural and recreation centres. Also the area of the former fortress esplanade around the Old Town constituted green belts, including *Park Miejski* (the town park). The central part of a new urban concept was a rectangular market square.

There was marked out a new transport route synchronized with the main routes of the town. In order to protect the most culturally valuable old town area there were constructed two bypasses that cumulated the main traffic on two lines: Lublin – Szczebrzeszyn and Hrubieszów – Szczebrzeszyn. The railway between Zawada and Włodzimierz Wołyński was moved in the southern direction so that it would not collide with the fortification outline (1st bastion). Within the area of New Settlement freight house that lay between the Old Town and the "new centre" there was planned an integrated transport centre including bus and train stations.

The above plans could not be completed because of the outbreak of World War II. In 1942 the Germans officially gave up the plan claiming it did not fulfil the basic conditions for the planned status of Zamość – Himmler's Town (*Himmlerstadt*) – a 25-thousand centre for SS personnel and their families mainly.¹³

¹⁰ S. Misieczko-Rudnik, *Prace konserwatorskie w Zamościu w latach 1918–1939*, Warszawa 1979, s. 21.

¹¹ J. Zachwatowicz, *O projekcie planu zagospodarowania przestrzennego Zamościa z 1939 r. (wspomnienie)*, [w:] *Zamość miasto idealne*, red. J. Kowalczyk, Lublin 1980, s. 169–177 (s. 171).

¹² S. Misieczko-Rudnik, op. cit., s. 21–22.

¹³ S. Misieczko-Rudnik, op. cit., s. 26; J. Zachwatowicz, op. cit., s. 175–176.

In 1946 Zachwatowicz and Wieczorek's plan was accepted as the first post-war Zamość planning document. It kept the basic concept of the original design with the Old Town as the most important area of cultural protection and its connection with a new town centre. On the basis of the same arrangements there was devised another general plan for Zamość by Aleksander Kirow, which was accepted in 1957. However, both documents were not true to the original of 1939 because they were adjusted to the requirements of socialist structure of economic development.¹⁴

7. DESIGN FOR SERVICE AND RESIDENTIAL AREA OF 1967

In the second half of the 1960s there was proposed a concept of establishing a large service and residential area located in the eastern part of Zamość. Designs were created by independent architectural firms from Lublin and Kraków. The ambitious designs included establishing multifunctional development, green areas, marking out new transport routes and concentration of citywide services.

The design called "New Zamość Quarter" was prepared in 1967 by a team led by engineer Jan Adamczyk from Przedsiębiorstwo Projektowania Budownictwa Miejskiego "Miastoprojekt" Oddział w Lublinie.¹⁵ The new quarter was planned to be located along the axis of Partyzantów and Lwowska Streets. Except mid-rise residential buildings there were to be located city services connected with administration, trade, culture and health care. The project was to be completed until 2001. The quarter was to play a superior role to the Old Town, which was to have mainly cultural and tourist functions. The project had several interesting architectural solutions, modern traffic route designed mainly on the basis of the existing street and railway systems and linear green areas that separated individual residential estates and function complexes.

The second project called "New Town Quarter" or "East Quarter" was also prepared in 1967. Its author was an engineer and architect Mieczysław Turcki from Biuro Projektów Budownictwa Ogólnego in Kraków and its investor was Okręgowa Dyrekcja Inwestycji Miejskich in Zamość.¹⁶

The main objective of the project was to create within Zamość space a link that would join architectural traditions comprised in the Old Town plan with future development in methodical and spatial aspect. The new district followed the urban and functional example of the historic old town quarter and relieved it in terms of traffic and functions. At the same time this new shape of the district was to be in the background and visually subordinated to the Renaissance town – fortress. The Old Town remained the fundamental part of the central area of Zamość in a linear system, which was to be situated along both sides of Partyzantów Street. In practical aspect "New Town" concentrated central functions which could not be located in the old town area. Due to some plans of placing in Zamość the seat of province authorities and a large chemical plant, there were to be located residential estates within the quarter. "New Town" was designed for about 48,000 inhabitants.¹⁷

From the west and north the quarter was restricted by green areas and Zawada – Hrubieszów railway line and by the town boundary and the Łabuńka River from the east and south. The axis in this project was Partyzantów Street, along which there were gathered facilities connected with higher office functions and intensive multi-family housing. Eventually the street was planned to be transformed into pedestrianized area that would connect the new district with the Old Town. Road communication and transit was to be taken over by existing and newly marked out band-shaped traffic arteries and a ring road that would surround the whole district. There was also modified a railway line by lowering its track elevation making it possible to hide it in an excavation so that the railway would not artificially separate both districts. In place of New Settlement freight house that was designed a bus and railway station complex. It had an underground railway station covered with a concrete block, on which there was located a bus station with platforms and a multi-storey station and office building.

The development was functionally diverse and it was arranged in linear and island way among organized green areas – parks, gardens and recreation and sports fields (Fig. 6). In the western part of the "New Town" there was planned out large capacity development with high administration offices, trade and cultural facilities. Multi-family residential estates were located in the northern and eastern part of the town, along planned traffic arteries and green areas. The location of mid-rise residential buildings was conditioned by the physiography of the area and

¹⁴ Z. Kramarz, *Zamość w trzydziestoleciu powojennym (1945–1975)*, [w:] *Zamość miasto idealne*, red. J. Kowalczyk, Lublin 1980, s. 179–223 (s. 180–182).

¹⁵ APZ, Biuro Planowania Przestrzennego w Zamościu [BPPwZ], spis zd.-odb. nr 2, l.p. 13–17.

¹⁶ Ibidem, l.p. 7, 11, 23–35, 37, 38.

¹⁷ Ibidem, l.p. 13.

the boundaries of residential estates indicated by traffic routes. Low-rise buildings and single-family houses were located in the southern part along the Łabuńka River.

The project “New Town Quarter” was not implemented because in 1969 there was introduced a concept of Citywide Service Centre. In the 1980s the concept of developing a new residential area was to cover eastern parts of Zamość and nearby towns and villages. They were not implemented though because the town developed less dynamically than it had been initially assumed.

8. CITYWIDE SERVICE CENTRE – 1969

Only two years after devising the “New Town” project there was introduced a concept of developing 20 ha area of “New Centre” in Zamość, located to the east of the Old Town, between Dzierżyńskiego Street (now Orlicz-Dreszera), Długa Street (now Wyszyńskiego), Partyzantów and Odrodzenia Streets. The area was poorly developed with dominating single-family wooden houses and multi-family residential buildings of the interwar period. The Board of the Local People’s Council approved the project “Citywide Service Centre” devised by a team led by an architect Jacek Jedynak from Biuro Projektów Budownictwa “War-Cent” in Warsaw which was awarded by Association of Polish Urban Planners in 1969.¹⁸

The urban basis for the centre was the expansion of spatial concept of the Old Town. It very clearly drew on block scheme of the old town development following the pattern of a chess-board in-between a rectangular network of streets. It was in accordance with the current concepts of architectural styles. The ideas of social realism were highlighted by clear association with urban layout of the ideal Renaissance town – Morando’s Zamość. The reference was also visible in spatial scale of both projects and the way some functions were laid out. The design headed towards neomodern art expressed by high-rising cubistic facades of buildings.

In a general plan of Zamość the town centre was made of a two-focal complex comprising the Old Town and the “New Centre” (Fig. 7). The aim of such a plan was an even concentration of centre-creating functions that are characteristic to each centre. The old town complex took over the specialised services including culture, tourism, education,

science and trade. According to its name the Citywide Service Centre concentrated higher administration offices, culture and trade facilities that served not only the city-dwellers but also people living in the region. The attention was drawn to the improvement of transport availability by locating a bus and railways station complex at the border area between two zones and “hiding” the railway line in the excavation.

The heart of the “New Centre” was the central square – an equivalent of the Great Market Square. Here there criss-crossed the main pedestrian streets and were located offices, cultural and trade facilities and eating places which guaranteed revival of the forum at different times of a day or night. In the fashion of the old town complex the central square was joined with two smaller squares (equivalents of the Salt and Water Squares) by pedestrian street that had mainly trading function. At the northern square there were located administration and tourist facilities (a hotel) and at the southern square there was a trade and service complex and cultural facilities (a library, cultural centre). In the Partyzantów Street area there was also marked out a meeting square that normally served as a car park. At the main pedestrian street on the east-west axis, the so called promenade, there was located a cultural complex with a theatre and concert hall and multi-functional trade and service complex. They were constructed on a graticule with a 12m side with a possibility of any modification of functions without disturbing concept and composition principles.¹⁹

The height was also parallel to that of the old town complex. There dominated 2 or 3-storey buildings. The development rose to 5 and 7-storeys to the east gradually moving away from the Old Town which effectively closed the Centre space. To meet the requirements of the urban concept there was allowed adaptation of a few existing facilities, among others the former medical clinic or newly opened Regional Cultural Centre.

When Zamość gained the status of the province main town in 1975, the project evolved both in terms of architectural modifications and spatial composition. There were added new buildings and facilities, the architecture was modernised and there were added new storeys to some of the facilities to create architectural dominants, like the planned “Party House” (Communist Party District Headquarters) at Partyzantów Street which was to have even 20 floors according to some sources.

¹⁸ APZ, BPPwZ, spis zd.-odb. nr 1, l.p. 302–329; J. Jedynak, A. Morski, *Informacja dotycząca Centrum Zamościa*, Warszawa 1973, s. 3.

¹⁹ J. Jedynak, A. Morski, op. cit., s. 6.

The first works were commenced in 1972 by marking out plots to construct the seats of militia, courts, prosecutor's offices and a cooperative bank. The political and economic crisis after 1980 stopped the works on the Citywide Service Centre. A flagship urban investment of Zamość of the Polish People's Republic period, which was to last until the year 2000, was not included in the spatial development plan of 1994. Under "New Centre" project there was only completed a two-wing building of today's Police Headquarters at 2 Wyszyńskiego Street and laid the foundations for the "Party House" which destroys the urban townscape of one of the most important traffic routes of today's town centre of Zamość – Partyzantów Street. The Citywide Service Centre project turned out to be too ambitious in comparison with the real pace of the town development.

9. CONCLUSIONS

Each of the urban projects presented in this publication might have definitely changed the present spatial structure of Zamość town centre, which was the outcome of the 19th century militarization of the town. It was **the entailer Stanisław Kostka Zamojski's concept of 1804** which broke the seemingly "eternal" connection between the town and fortifications, emphasizing the economic development of Zamość. It was a favourable time for shaping Zamość town centre according to the current urban trends in Europe and getting rid of a "burden" of the fortress that blocked the civil and population development of the town.

Subsequent projects of 1880 and the early 1920s, involved civil development of Zamość after the dissolution of the fortress, levelling of the land and raising the administrative status of the town. The current ownership relations effectively blocked the development of town centre within the former fortress belt and the proper development of the whole town.

The spatial development plan of 1939 devised by Jan Zachwatowicz and Władysław Wieczorkiewicz introduced the concept of developing a new central part which would have relieved the congestion of the historic Old Town and taken over its functions. The outbreak of World War II made it impossible to implement the plan but it set the direction for the spatial planning of Zamość and its central part for next decades. Two-focal concept of the centre of Zamość that was proposed by Zachwatowicz and Wieczorkiewicz was so to speak a duplication of Morando's concept of an ideal town, which could be seen in the old town spatial plan, where two central

parts: the palace as the "private" centre and the town – the "civil" centre complemented each other.

The modernist project "**New Town**" of 1967 intended to develop a large residential and service district and a new centre that was a part of it and which was to relieve the Old Town. The project put forward modern urban, architectural and communications solutions which were to be a model direction for Zamość development.

The awarded project "**Citywide Service Centre**" of 1969 clearly drew on the old town concept being its programme and function completion. Its bold architectural designs of the buildings personified socialist realism and modernist principles and specific spatial solutions. The implementation of the urban concept was to be completed in the year 2000 but the plan could not be implemented due to its costs and the crisis of the early 1980s. Monumental architecture would have probably collided with the neighbouring Old Town in esthetical and perhaps also in spatial terms. However, the concept of concentrating at one place most important town functions, which was unprecedented in similar centres, would have been worth the idea of "Zamość – the ideal town".

LITERATURA / REFERENCES

PRACE PUBLIKOWANE

- Ćwik W., Reder J., *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Wydawnictwo Naukowe, Lublin 1977.
- Herbst S., *Zamość*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954.
- Herbst S., Zachwatowicz J., *Twierdza Zamość*, ser. Architektura Militaris, T. 1. Warszawa: Wydawnictwo Zakładu Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej, 1936.
- Jedynak J., Morski M., *Informacja dotycząca Centrum Zamościa*, Biuro Projektów Budownictwa „War-Cent”, Warszawa 1973.
- Kędziora A., *Encyklopedia miasta Zamościa*, wyd. 2, JN Profil; GREENArt – Jacek Kardasz, Zamość 2012.
- Kramarz Z., *Zamość w trzydziestoleciu powojennym (1945–1975)*, [w:] *Zamość miasto idealne*, red. J. Kowalczyk, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1980, s. 179–223.
- Lorentz E., *Nieznany plan posiadłości inżyniera wojskowego Roberta von Nolte na przedpolu twierdzy Zamość*, „Archiwariusz Zamojski” 2005, s. 65–72.
- Misieczko-Rudnik S., *Prace konserwatorskie w Zamościu w latach 1918–1939*, Ośrodek Informacji Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownia Konserwacji Zabytków, Warszawa 1979.
- Sroczyńska B., *Rozwój przestrzenny przedmieść Zamościa 1580–1939*, [w:] *Konserwatorska Teka Zamojska: Zamość w XIX stuleciu*, red. B. Pokorska, Wydawnictwa PKZ, Warszawa–Zamość 1986, s. 48–129.

Wiśniewski S., *Zamość w dobie wojen napoleońskich*, [w:] *Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*, red. A. Koprunkowiak, A. A. Witusik, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1980, s. 109–163.

Zachwatowicz J., *O projekcie planu zagospodarowania przestrzennego Zamościa z 1939 r. (wspomnienie)*, w: *Zamość miasto idealne*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1980, s. 169–177.

PRACE NIEPUBLIKOWANE

Archiwum Państwowe w Zamościu, Akta miasta Zamościa 1915–1939, sygn. 10.

Archiwum Państwowe w Zamościu, Biuro Planowania Przestrzennego w Zamościu, spis zdawczo-odbiorczy nr 1, l.p. 302–329.

Archiwum Państwowe w Zamościu, Biuro Planowania Przestrzennego w Zamościu, spis zdawczo-odbiorczy nr 2, l.p. 7, 11, 13–17, 23–35, 37, 38.

Sawa B., *Przemiany Zamościa 1772–1866*, Zamość 2007, maszynopis.

Sroczyńska B., Szponar J., *Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść Zamościa*, Pracownia Konserwacji Zabytków, Zamość 1984, maszynopis.